O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI SOXTA XABARLARDA ISHONTIRISH VA MANIPULYATSIYA STRATEGIYALARINING QIYOSIY TAHLILI

Hayitova Xurshida Ibodullayevna

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi soxta xabarlarda qo‘llaniladigan ishontirish va manipulyatsiya strategiyalarining lingvistik hamda pragmatik xususiyatlari yoritiladi. Zamonaviy axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi natijasida noto‘g‘ri, yolg‘on va chalg‘ituvchi ma’lumotlarning keng tarqalishi ushbu hodisani tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganishni taqozo etmoqda. Tadqiqotda soxta xabarlarning kommunikativ maqsadi, hissiy ta’sir vositalari, baholovchi leksika, ritorik savollar, bo‘rttirish, yashirin ma’nolar, manbaga murojaat qilish va auditoriya ishonchini shakllantirish usullari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: soxta xabarlar, yolg‘on axborot, ishontirish, manipulyatsiya, lingvistik tahlil, pragmatika, diskurs tahlili.

Bugungi globallashuv davrida axborot almashinuvi jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylandi. Internet, elektron ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali turli mazmundagi xabarlar qisqa vaqt ichida keng auditoriyaga yetib bormoqda. Bunday imkoniyatlar axborot olish va tarqatishni osonlashtirishi bilan birga, yolg‘on va chalg‘ituvchi ma’lumotlarning tarqalishiga ham sharoit yaratmoqda. Shu sababli soxta xabarlarni o‘rganish zamonaviy tilshunoslik, pragmatika, jurnalistika va kommunikatsiya tadqiqotlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Soxta xabarlarning ta’sirchanligi faqat ularning mazmuniga emas, balki qanday lingvistik vositalar orqali ifodalanishiga ham bog‘liq. Xabarda qo‘llaniladigan so‘zlar, grammatik shakllar, gap tuzilishi, hissiy ifodalar va yashirin ma’nolar o‘quvchining voqea haqidagi tasavvuriga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ayrim xabarlarda o‘quvchining e’tiborini jalb qilish, uning ishonchini qozonish yoki muayyan fikrga yo‘naltirish maqsadida turli ishontirish va manipulyatsiya strategiyalaridan foydalaniladi. O‘zbek va ingliz tillaridagi soxta xabarlarni qiyosiy o‘rganish mazkur strategiyalarning ikki tilda qanday ifodalanishini, ularning kommunikativ vazifalarini va umumiy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Ushbu masala, ayniqsa, xalqaro axborot almashinuvi, tarjima, media savodxonligi va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish nuqtayi nazaridan muhimdir. Maqolaning asosiy maqsadi o‘zbek va ingliz tillaridagi soxta xabarlarda qo‘llaniladigan ishontirish va manipulyatsiya strategiyalarini lingvistik hamda

pragmatik jihatdan yoritish, ularning o‘xshash va farqli xususiyatlarini aniqlash uchun nazariy va metodologik asoslarni belgilashdan iborat.

Soxta xabar tushunchasi odatda yolg‘on yoki chalg‘ituvchi ma’lumotni haqiqiy yangilik shaklida taqdim etish bilan bog‘liq. Ingliz tilida bu hodisa fake news atamasi bilan ifodalanadi. Biroq noto‘g‘ri ma’lumot, ataylab tarqatilgan yolg‘on axborot va haqiqiy ma’lumotdan zarar yetkazish maqsadida foydalanish o‘zaro farqlanadi. Shu sababli xabarning yolg‘on ekanini aniqlash bilan birga, uning tarqalish sharoiti, manbasi va daliliy asoslarini ham tekshirish zarur. Allcott va Gentzkow (2017) soxta yangiliklarning ijtimoiy tarmoqlar va siyosiy axborot muhitidagi o‘rnini o‘rgangan. Tandoc, Lim va Ling (2018) esa ilmiy adabiyotlarda fake news tushunchasiga berilgan ta’riflarni tahlil qilib, ushbu hodisaning turli shakllarda namoyon bo‘lishini ko‘rsatgan. Mazkur tadqiqotlar soxta xabarlarni faqat yolg‘on jumlalar bilan cheklamasdan, ularning taqdim etilish shakli va kommunikativ vazifasini ham hisobga olish lozimligini ko‘rsatadi. Ishontirish va manipulyatsiya bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ular o‘rtasida muhim farqlar mavjud. Ishontirish auditoriyaning fikri yoki qarashlariga dalillar, mantiqiy izohlar va hissiy vositalar yordamida ta’sir ko‘rsatishni anglatadi. Manipulyatsiyada esa axborotni bir tomonlama taqdim etish, dalillarni buzib ko‘rsatish, muhim ma’lumotlarni yashirish yoki hissiyotlardan foydalanish orqali auditoriyani chalg‘itish kuzatilishi mumkin. Demak, har qanday ishontiruvchi ifodani manipulyatsiya deb baholash to‘g‘ri emas. Bunday xulosa chiqarish uchun xabarning mazmuni, konteksti va dalillari birgalikda o‘rganilishi kerak. Ishontirish strategiyalarini tushuntirishda Aristotelning ethos, logos va pathos tushunchalari muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ethos so‘zlovchi yoki axborot manbasining ishonchliligi bilan, logos mantiqiy dalillar bilan, pathos esa auditoriyaning hissiyotlariga murojaat qilish bilan bog‘liq. Soxta xabarlarda ushbu vositalardan noto‘g‘ri foydalanish mumkin. Masalan, manbasi ko‘rsatilmagan xabarni “mutaxassislar tasdiqladi” yoki “olimlar isbotladi” kabi iboralar bilan taqdim etish uning ishonchliligini asossiz ravishda oshirishi mumkin. Hissiy ta’sir strategiyasi ham soxta xabarlarda muhim o‘rin tutadi. Ingliz tilidagi shocking, terrifying, unbelievable, dangerous kabi so‘zlar va o‘zbek tilidagi “hayratlanarli”, “dahshatli”, “ishonib bo‘lmaydigan”, “xavfli” kabi birliklar o‘quvchida kuchli hissiy munosabat uyg‘otishi mumkin. Masalan, “A Terrifying Discovery” va “Dahshatli kashfiyot” birikmalarida voqeaning hissiy bahosi oldinga chiqariladi. Bunday vositalar haqiqiy xavf haqida xabar berishda ham qo‘llanishi mumkin, biroq dalilsiz bo‘rttirish yoki qo‘rquv uyg‘otish uchun ishlatilganda manipulyativ vazifa bajarishi ehtimoli mavjud. Shoshilinchlik strategiyasi ham auditoriya e’tiboriga ta’sir ko‘rsatadi. Ingliz tilidagi “Act Before It’s Too Late!” va o‘zbek tilidagi “Kech bo‘lmasidan oldin

harakat qiling!” kabi ifodalar o‘quvchini tezkor harakat qilishga undaydi. Agar xabarda haqiqiy favqulodda vaziyat mavjud bo‘lmasa, bunday iboralar o‘quvchini ma’lumotni tekshirmasdan ulashishga yoki qaror qabul qilishga undashi mumkin. Shu sababli shoshilinchlikni bildiruvchi so‘zlar, buyruq gaplar va undov belgilarining qo‘llanishi lingvistik hamda pragmatik tahlil uchun muhim hisoblanadi.

Manipulyatsiyaning yana bir ko‘rinishi axborotni tanlab taqdim etish va muhim tafsilotlarni yashirishdir. Bunday vaziyatda xabarning ayrim qismlari haqiqatga mos bo‘lishi mumkin, ammo umumiy mazmun o‘quvchida noto‘g‘ri tasavvur hosil qiladi. Masalan, tadqiqot natijasining faqat ijobiy tomoni yoritilib, uning cheklovlari yoki qarama-qarshi dalillari keltirilmasa, xulosa bir tomonlama bo‘lib qolishi mumkin. Bu holat xabarni faqat alohida jumlalar asosida emas, balki uning to‘liq mazmuni va manbalari bilan birgalikda tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Lingvistik nuqtayi nazardan, manipulyatsiya leksik, semantik, grammatik va sintaktik vositalar orqali namoyon bo‘lishi mumkin. Leksik vositalar hissiy va baholovchi so‘zlarni qamrab olsa, grammatik vositalar da’voning qat’iyligi, ehtimolligi yoki zaruratini ifodalashi mumkin. Ingliz tilidagi may, might, must, will va o‘zbek tilidagi “mumkin”, “ehtimol”, “shart”, “albatta” kabi birliklar fikrning ishonchlilik darajasini ifodalashda turli vazifalarni bajaradi. Agar dalillar yetarli bo‘lmasa, qat’iy shakllardan foydalanish o‘quvchida asossiz ishonch uyg‘otishi mumkin. Sintaktik vositalar orasida ritorik savollar, buyruq gaplar, takrorlash va parallel tuzilmalar alohida ahamiyatga ega. Masalan, “Why Is Nobody Talking About This?” va “Nima uchun bu haqda hech kim gapirmayapti?” kabi savollar mavzuga e’tibor berilmayotgani haqidagi taxminni yuzaga keltiradi. Biroq “hech kim” degan da’vo dalillar bilan tasdiqlanmagan bo‘lishi mumkin. Bunday holatlarda savol shakli orqali berilgan yashirin taxminni aniqlash pragmatik tahlilning muhim vazifasidir. Presuppozitsiya va implikatura soxta xabarlarning yashirin ma’nolarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Presuppozitsiya gapni tushunish jarayonida oldindan mavjud deb qabul qilinadigan taxminni, implikatura esa kontekst orqali anglashiladigan, bevosita ifodalanmagan ma’noni anglatadi. Masalan, “Ular haqiqatni yashirmoqda” degan jumla muayyan ma’lumot mavjudligi va uni kimdir ataylab yashirayotgani haqidagi tasavvurni shakllantiradi. Agar bu da’vo dalillar bilan tasdiqlanmasa, jumla o‘quvchini noto‘g‘ri xulosaga yo‘naltirishi mumkin.

O‘zbek va ingliz tillaridagi soxta xabarlarni qiyoslashda umumiy strategiyalar bilan bir qatorda, ularning tilga xos ifodalanish shakllari ham hisobga olinishi kerak. Har ikki tilda hissiy leksika, bo‘rttirish, shoshilinchlik, avtoritetga murojaat qilish va yashirin taxminlardan foydalanish mumkin. Shu bilan birga, ingliz tilidagi you olmoshi va o‘zbek tilidagi “siz” olmoshi, egalik

shakllari hamda fe’l qurilmalari o‘quvchiga murojaat qilishning turli grammatik imkoniyatlarini namoyon etadi. Biroq bunday farqlarni umumiy qonuniyat sifatida belgilash uchun real matnlarga asoslangan empirik tadqiqot talab etiladi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tavsifiy, qiyosiy, pragmatik, diskursiv va miqdoriy tahlil usullaridan foydalanish mumkin. Dastlab har ikki tildagi ishonchli manbalardan olingan xabarlar to‘planadi, so‘ng ularning manbasi va faktik mazmuni tekshiriladi. Keyingi bosqichda hissiy birliklar, modal shakllar, ritorik savollar, bo‘rttirish, manbaga murojaat qilish va yashirin taxminlar aniqlanadi. Qiyosiy tahlilda esa ushbu strategiyalarning ikki tilda qanday ifodalanishi va qanday kommunikativ vazifalarni bajarishi o‘rganiladi. Miqdoriy tahlil orqali har bir strategiyaning tanlangan materiallarda uchrash chastotasi hisoblanishi mumkin.

Mazkur yo‘nalishning amaliy ahamiyati media savodxonligini rivojlantirish bilan ham bog‘liq. O‘quvchilar va talabalar xabarning manbasini tekshirish, dalillarni baholash, hissiy ifodalarni aniqlash va yashirin taxminlarni anglash orqali axborotga tanqidiy yondashishni o‘rganadilar. Bu ko‘nikmalar yolg‘on yoki chalg‘ituvchi ma’lumotlarni aniqlash va tekshirilmagan xabarlarni tarqatish xavfini kamaytirishda yordam berishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek va ingliz tillaridagi soxta xabarlarda ishontirish va manipulyatsiya strategiyalarini o‘rganish tilning axborot uzatish bilan bir qatorda, auditoriyaning fikri va munosabatiga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatlarini ham ochib beradi. Hissiy leksika, baholovchi birliklar, modal shakllar, ritorik savollar, takrorlash, bo‘rttirish, presuppozitsiya va implikatura ushbu jarayonlarni tahlil qilishda muhim vositalar hisoblanadi. Qiyosiy yondashuv ikki tilda qo‘llaniladigan umumiy strategiyalarni aniqlash hamda ularning grammatik va pragmatik ifodalanishidagi farqlarni o‘rganish imkonini beradi. Biroq muayyan strategiyaning bir tilda ko‘proq ishlatilishi yoki kuchliroq ta’sir ko‘rsatishi haqidagi xulosalar faqat tekshirilgan empirik ma’lumotlarga asoslanishi lozim. Xabarning manipulyativligini aniqlashda uning tili, konteksti, manbasi va daliliy asosi birgalikda hisobga olinishi kerak. Umuman olganda, ushbu tadqiqot yo‘nalishi zamonaviy tilshunoslik, pragmatika, tarjimashunoslik va media savodxonligi uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega. Soxta xabarlarning lingvistik va kommunikativ xususiyatlarini chuqur o‘rganish axborotni tanqidiy baholash, ishonchli manbalarni ajratish va mas’uliyatli kommunikatsiyani rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017). Social media and fake news in the 2016 election. Journal of Economic Perspectives, 31(2), 211–236.
2. Aristotle. Rhetoric.

3. Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. Journal of Communication, 43(4), 51–58.
4. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), Syntax and Semantics, Volume 3: Speech Acts (pp. 41–58). Academic Press.
5. Levinson, S. C. (1983). Pragmatics. Cambridge University Press.
6. Tandoc, E. C., Jr., Lim, Z. W., & Ling, R. (2018). Defining “fake news”: A typology of scholarly definitions. Digital Journalism, 6(2), 137–153.
7. van Dijk, T. A. (1998). Ideology: A Multidisciplinary Approach. SAGE Publications.
8. Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Council of Europe.